

**"אני חוזר כי מדינת ישראל לא רוצה אותי":****מבקשי מקלט מדרום סודאן שבים הביתה****גליה צבר\*****תקציר**

מאמר זה מתמקד בתהליך השיבה הביתה של מבקשי מקלט מדרום סודאן שחיו בישראל, והוא מבוסס על מחקר איכותני שהתקיים בדרום סודאן. בסוף שנת 2005 החלו להגיע לישראל אזרחי סודאן מהדרום ומהמערב ולבקש בה מקלט בשל סכנה שנשקפה לחייהם. במשך השנים נכנסו לישראל כ-16,000 אזרחי סודאן. בהגיעם לא קיבלו זכויות מלבד אשרה קבוצתית זמנית המגינה עליהם מפני גירוש. רובם התגוררו באילת ובערד ועבדו בעבודות כפיים בבתי מלון שם, ומיעוטם התגוררו באזור תל אביב. למרות מסע הפליטות הקשה שעבר עליהם, אובדן רבים מבני משפחתם, הארעיות והשבריריות של שהייתם בישראל ומדיניות ממשלתית עוינת, הם עבדו והתפרנסו, הקימו משפחות ובנו מערכות קהילתיות. שיבתם הביתה הייתה תוצר ישיר של שינוי במדיניות ממשלת ישראל. בשנת 2011 עם הקמתה של מדינת דרום סודאן העצמאית, לאחר סיומה הפורמלי של מלחמת האזרחים בין צפון סודאן (חרטום) לדרומה, כוננו יחסים דיפלומטיים בין ישראל לדרום סודאן. אז הוסרה ההגנה הקבוצתית והחל תהליך שיבה – מרצון או מאונס – של אלפי מבקשי מקלט דרום-סודאנים למדינה החדשה. על רקע תהליכי שיבה קודמים של מהגרים אפריקאים שחיו בישראל מאמר זה מתמקד בשיבתם של הדרום-סודאנים לארצם ובוחן את חוויית השיבה של אלו שחזרו מיוזמתם רגע לפני החלת הגירוש. המאמר שואל: כיצד חזרו? איך קיבלו אותם? האם מצאו בדרום סודאן את ביתם? ומתמקד בהון התרבותי ששבו עימו, ובמיוחד בשינויים שחלו בהשקפת עולמם האישית והפוליטית, ובתובנותיהם על מדינת ישראל והחברה הישראלית בעקבות התנסויותיהם בישראל כמהגרים זמניים, זרים ושחורים. התובנות שיובאו כאן הן בגדר ראשיתו של המהלך המחקרי ולא אחריתו.

**מילות מפתח:** שיבת פליטים, דרום סודאן, הון תרבותי, גירוש, ישראל\* גליה צבר, אוניברסיטת תל אביב, [gsafrica@tauex.tau.ac.il](mailto:gsafrica@tauex.tau.ac.il)

**מבוא**

במהלך דצמבר 2005 הגיעו לישראל, דרך הגבול עם מצרים, 909 גברים, נשים וילדים סודאנים וביקשו בה מקלט. בשל היותם אזרחי מדינת אויב, הם נשלחו לכלא. אולם מחאה אזרחית הובילה לשניו ההליכים, וכך קרה שהחוצים עברו תשאול בגבול והועברו לערים מרכזיות במדינה, אך לא קיבלו סיוע או הנחיות. בשנים 2005–2013 נכנסו בדרך זו לישראל יותר מ-64,000 מבקשי מקלט מסודאן ומאירארה (רשות האוכלוסין, 2015, 2021), כ-16,000 מהם מסודאן. בישראל נאלצו מבקשי המקלט להיאבק על הכרה בפליטותם, על אמצעי קיום שבמרכזם עבודה ועל זכויות העובד שלהם. במהלך שנת 2013 הושלמה בניית גדר הגבול בין ישראל למצרים, וההגירה מאפריקה נעצרה. מדינת ישראל החליטה כי בקשות מקלט לא ייבדקו באופן פרטני כמתבקש על פי אמנת הפליטים של האו"ם, אלא כי תינתן לסודאנים ולאיראנים אשרה זמנית המגינה עליהם מפני גירוש אך אינה כוללת מעמד של פליטות זכויות (ברמן, 2015; הראל, 2015; לבנת, 2015; קריצמן-אמיר, 2015).<sup>1</sup> סוגיית זכותה של ישראל למנוע את כניסתם ולהשיבם לביתם נידונה אף היא. כיוון שסודאן נחשבה למדינת אויב, נבצר מישראל לגרש את מבקשי המקלט למדינתם. בראשית 2011, עם סיומה הרשמי של מלחמת האזרחים, הקמתה של מדינת דרום סודאן העצמאית וכינון יחסים דיפלומטיים מלאים עם ישראל, השתנה המצב. ב-13 בדצמבר 2010, עוד לפני כינונה הרשמי של מדינת דרום סודאן העצמאית, פורסם כי ישראל מסייעת לקבוצה של כ-150 מבקשי מקלט דרום-סודאנים לשוב לארצם (Friedman, 2010; Reuters, 2010).

מאמר זה בוחן את חוויית השיבה של מבקשי מקלט דרום-סודאנים שחיו בישראל ושבו לארצם מיוזמתם בשנים 2011–2012, רגע לפני החלת הגירוש ב-2012, ומבוסס על עבודת שדה בדרום סודאן.<sup>2</sup> שאלות המחקר המרכזיות הן: כיצד חזרו? איך קיבלו אותם? האם מצאו בדרום סודאן את ביתם? וכן ניסיתי להבין עם איזה הון תרבותי שבו. תהיתי אילו שינויים חלו בהשקפת עולמם ומהן התובנות שלהם לגבי מדינת ישראל והחברה הישראלית בעקבות חווייתיהם כמבקשי מקלט במדינה שלא רצתה בהם. המחקר נערך חודשים ספורים לאחר שדרום סודאן זכתה בעצמאות, בשעה שהמדינה התמודדה עם בניית תשתיות ועם מאבקים אלימים פנימיים ומאבקים עם צפון סודאן. נסיעה זו הייתה אמורה להיות הראשונה מיני רבות, אך בשל התחדשות הלחימה והבריחה ההמונית מהמדינה, שכללה גם חלק מנשואי מחקר זה, לא יכולתי להמשיך במחקר. לפיכך התובנות שיובאו כאן הן ראשיתו של המחקר ולא אחריתו.

לאחר סקירה קצרה של הגירה גלובלית לא יהודית לישראל בדגש על מהגרי עבודה ומבקשי מקלט מאפריקה, ישרוטטו אבני הדרך בהליכי שיבתם הביתה ותינתן הרחבה על מבקשי המקלט מסודאן שהגיעו לישראל ושבו ממנה. לאחר סקירת הספרות ושיטות המחקר יובא פרק הממצאים שיינתן בו מקום נרחב לקולותיהם של השבים עצמם ולאחריו יבוא הדיון. בסיומו של המאמר יוצעו נושאים הראויים להרחבה במחקר לנוכח שינויים במדיניות ההגירה של מדינות רבות והתרחבות תופעות שאפשר לכנות אותן "הגירה נמשכת או הגירת המשך".

1. אף שברור היה לכול כי מבקשי המקלט יעבדו כדי להתקיים, האשרה לא הייתה אישור עבודה, ולפיכך התחייבה המדינה בפני בג"ץ כי לא תאכוף את האיסור על העסקתם.  
2. לנסיעה הצטרפו ד"ר שירי טננבאום, אונקולוגית ומייסדת מרפאת פליטים בתל השומר, ואתי דיין, חוקרת ומדריכת טיולים באפריקה.

## הגירה גלובלית לא יהודית לישראל

מאז הקמתה של מדינת ישראל היו מרבית המהגרים שהגיעו אליה יהודים ו/או זכאי חוק השבות. בשל מגבלות החוק היגרו לישראל מעט מאוד אחרים, וגם מספר מבקשי המקלט והפליטים הבינלאומיים היה בה נמוך במיוחד ועמד על עשרות בלבד (קמפ ורייכמן, 2008). מצב זה השתנה עם פרוץ האינתיפאדה הראשונה, אז הוטל סגר על השטחים וכניסת פועלים פלסטינים נמנעה. בשל העובדה כי עד סוף שנות השמונים של המאה העשרים התבסס הרבה מכוח העבודה הישראלי על פועלי יום פלסטינים, גרם הסגר למחסור חמור בידיים עובדות, בעיקר בענפי החקלאות והבניין. בחיפושן אחר תחליף החלו ממשלות ישראל לייבא כוח עבודה זר שאותו ראו כזמני בלבד. מנתוני מרכז המחקר והמידע של הכנסת עולה כי כשני עשורים לאחר הגעתם של העובדים הבינלאומיים הראשונים לישראל, נאמד מספרם של עובדים אלו, עם אשרה ובלעדיה, בכ-330,000 (נתן, 2009, עמ' 2-3).

מאז החלו ראשוני העובדים הזרים להגיע לישראל בשנות התשעים, הייתה הגירה זו כר נרחב למחקר. ראשוני המחקרים דנו בכניסתה המאוחרת יחסית של ישראל למעגל המדינות המפותחות המעסיקות מהגרי עבודה (קליימן, 1996; קמפ ורייכמן, 2008; רוזנהק וכהן, 2001; Willen, 2007). רבים התייחסו לבחירה לכנותם "עובדים זרים" – המשקפת תפיסה שהם זרים, עובדים ולא מהגרים, וזאת בניגוד למונח "מהגרי עבודה" השגור במדינות רבות, המבטא הבנה כי חלק מהעובדים יישארו במדינה שאליה באו רק כדי לעבוד (נתמזון ואחדות, 1999; רוזנהק וכהן, 2001); מחקרים אחרים בחנו את האופן שבו הובאו העובדים, את התפקיד שמילאה המדינה בהבאתם ואת צמיחת חברות הקבלן לכוח אדם (Kushnirovich, 2014, 2015 & Raijman). היו מאמרים שהתמקדו בגורמים שהובילו להיווצרות שתי אוכלוסיות של מהגרי עבודה: בעלי אשרה וחסרי אשרה (בר צורי, 1999; Shoham, 2010); אחרים התמקדו בכך שבעקבות הבאת העובדים הבינלאומיים לחקלאות ולבניין, ביקשו ענפים נוספים במשק ליהנות מכוח עבודה זול וזמין: סיעוד, משק בית וטיפול בילדים (אמיר וגוטליב, 2005; קמפ ורייכמן, 2008); והיו גם כאלה שהתמקדו במרחבי החיים העשירים שיצרו מהגרי העבודה בישראל (Sabar, 2004; Willen, 2007).

## הגירה לא יהודית מאפריקה

תחילתה של הגירת העבודה מאפריקה לישראל הייתה מאוחרת יחסית למדינות אחרות במערב. מחקרים מראים כי פתיחת שוק העבודה הישראלי ליבוא מוסדר של עובדים בעלי אשרה עודדה הגעה של מחפשי עבודה חסרי אשרה ממדינות שונות (הראל, 2015; צבר, 2008; Willen, 2007). וכך, בשל הידיעה כי אפשר להיכנס לישראל ולעבוד בה, ראו בה אלפי גברים ונשים, בעיקר ממערב אפריקה, יעד טוב להגירת עבודה. בשנים 1990–2000 חיו בישראל כ-30,000 מהגרי עבודה מיבשת אפריקה. הם נכנסו לישראל דרך נתב"ג באמצעות ויזות של צליינים או תיירים ונשארו בה לאחר מועד פקיעתן. המחקר על מהגרים אלו התמקד בדרכי הגעתם, בהיותם חסרי אשרה ובחיייהם בישראל (Sabar, 2004; Raijman & Kemp, 2004).

הגירה אחרת מיבשת אפריקה החלה כאמור בסוף 2005 עם הגעתם של ראשוני מבקשי המקלט מסודאן. לאחריהם החלו להגיע גם מבקשי מקלט מאריתראה. בשל מלחמת אזרחים בין צפון סודאן לדרומה שנמשכה כמעט ברציפות מקבלת העצמאות מבריטניה ב-1958 ועד 2005 וכן בשל רצח העם שהתחולל בדארפור בשנים 2003–2016 (עם הפוגות), ברחו מיליוני סודאנים מארצם. אלפי המגיעים לישראל קיבלו אשרת הגנה זמנית. כעשור לאחר הגעתם זכו כחמש מאות סודאנים ממחוז דארפור לאשרת

שהייה מיטיבה ועשרים נוספים הוכרו כפליטים. רובם התגוררו באילת ובערד ועבדו בבתי מלון, ומיעוטם התגורר באזור המרכז. למרות הקשיים בדרך לישראל, הם עבדו והתפרנסו, הקימו משפחות ובנו מערכות קהילתיות תומכות ( ברק ביאנקו, 2019; Richlen, 2022; Lavie-Ajayi & Slonim-Nevo, 2017).

הגעתם של הסודאנים לישראל פתחה דיון בקרב מקבלי ההחלטות ובציבור בדבר מעמדם, זכויותיהם, עתידם ומחויבות המדינה כלפיהם: אופורטוניסטים שהסתננו לישראל או פליטים שנסו על נפשם? סוגיית זכותה של ישראל למנוע את כניסתם ולהשיבם לביתם נידונה אף היא; כיוון שסודאן נחשבה למדינת אויב, נבצר מהמדינה לגרשם למדינתם.

הגירה זו היוותה כר למחקר בשלושה נושאים מרכזיים: הסיבות להגעתם ודרכי ההגעה, בניית חייהם בישראל ומדיניות הממשל כלפיהם. ראשוני החוקרים עסקו בסיבות שהובילו אלפים לחפש מקלט בישראל (גלעד, 2011; טרדמן, 2009). היו חוקרים שתהו מדוע עד שנת 2006 לא הייתה ישראל יעד למבקשי מקלט מאפריקה ומה היו הגורמים לשינוי (קריצמן-אמיר, 2015). אחרים התמקדו בדרכי ההגעה, בעינויים שהיו מנת חלקם של אחדים ממבקשי המקלט ובכך שרבים מהם נפלו קורבן לסחר בבני אדם (זהבי, 2019; קובנר וזהבי, 2015; Kiat et al., 2017; HRW, 2016). מחקרים רבים עסקו במורכבות חייהם של מבקשי המקלט בישראל: מדיניות המקלט הישראלית – הענקת הגנה קבוצתית ומניעת הגשת בקשות פרטניות לקבלת מעמד פליט (בן-דור ואדוט, 2003; ברמן, 2015; קריצמן-אמיר, 2015; Sabar & Tsurkov, 2015; Yaron et al., 2013; Ziegler, 2015), יזמויות בקהילה (באיו, 2015; מנגיסטו, 2019; ענתבי ימיני, 2015; צבר ושיר, 2019), דפוסי צרכנות (ברק ביאנקו, 2019; ערב, 2019), חיים דתיים (צבר, 2008; Sabar & Rotbard, 2015), יחסה של מערכת הבריאות כלפיהם (Slonim-Nevo et al., 2015; Van den Bos & Sabar, 2019), מצבן של נשים (וורגפט, 2015) והיקלטות ילדים במערכת החינוך.

### **השיבה הביתה של מהגרי עבודה, מבקשי מקלט ופליטים מיבשת אפריקה – ההקשר הישראלי**

שאלת המחקר העומדת במרכזו של מאמר זה היא כאמור מה הייתה חוויית השיבה של מבקשי מקלט מדרום סודאן ששבו אליה מישראל. את השאלה הזו בחרתי למקם בהקשר הרחב ולכן סקרתי לעיל את השינויים המרכזיים שחלו בישראל בעקבות הגירת העבודה הבינלאומית; הגעתם של מהגרי עבודה מאפריקה לישראל, רובם ככולם ללא היתרי עבודה, והגעתם של מבקשי מקלט מאפריקה לישראל מסוף 2005. בשלב הזה ראוי לבחון תהליכי שיבה – מרצון או בגלל גירוש – של מהגרים מאפריקה כבסיס חיוני להבנת שאלת המחקר העומדת במרכזו של מאמר זה.

לפיכך יפתח חלק זה בדיון בשיבתם הביתה של מהגרי עבודה מאפריקה שחיו בישראל ובהמשך בשיבתם של מבקשי מקלט ופליטים. מחקרים רבים נערכו כאמור על חייהם של מהגרי עבודה מאפריקה בישראל, אך תהליכי שיבתם הביתה – מרצונם או בשל מבצעי הגירוש – נבחנו במחקר אחד בלבד שערכתי (צבר, 2008). נקודת המוצא שלי הייתה כי יש לבחון את ההגירה והשיבה הביתה כתופעות רב-ממדיות ומתמשכות. לא איתרתי גורם אחד שהייתה לו השפעה מכרעת על ההסתגלות המחודשת לארץ המוצא. נוכחתי כי במקרים רבים השפיע הגורם הכלכלי (חסכונות, מקור פרנסה, בית) רבות על יכולתם של החוזרים למצוא שוב את מקומם ולהתקדם, אך במקרים רבים אחרים קיומו של ממון או היעדרו הייתה תופעה שולית ביחס להשפעתן של מיומנויות חדשות, תפיסות עולם חדשות, עוצמת הקשר עם הבית והמשפחה, או לחלופין – ביחס להשפעתן השלילית של ציפיות משפחתיות והתוויות חברתיות, או חוויות "סובייקטיביות" של תלישות, החמצה ואובדן דרך.

במחקר ההוא זיהיתי שה"מטען הישראלי" שנשאו עימם החוזרים היווה גורם מכריע בעיצוב חוויית השיבה. המטען כלל בעיקר הון תרבותי, ערכי ונורמטיבי, הלכות עולם ותפיסות זמן חדשות, ראייה שונה של יחסי כוח מגדריים, שינוי ביחסים עם המשפחה המורחבת, רשת קשרים עם ישראלים ועוד. אצל חלק מהשבים היווה המטען יתרון והעניק לחייהם חוסן ומעוף, אצל אחרים הוא היה פוטנציאל צמיחה, ואילו אצל אחדים הופיע בתור סימן שאלה ומחסום.

כאמור, במשך השנים נידונה בישראל סוגיית זכותה של המדינה למנוע את כניסתם של מבקשי מקלט מסודאן כמו גם סוגיית השבתם לביתם. כיוון שסודאן נחשבה למדינת אויב, נבצר מהמדינה לגרש את אזרחיה למדינתם. המצב השתנה ב-2011 עם סיומה של מלחמת האזרחים, הקמתה של מדינת דרום סודאן העצמאית וכינון יחסים דיפלומטיים מלאים עם ישראל. ב-13 בדצמבר 2010 פורסם כי ישראל סייעה לקבוצה של כ-150 מבקשי מקלט דרום-סודאנים לשוב לארצם (Friedman, 2010; Reuters, 2010).

עם ייסודה של דרום סודאן – לאחר מלחמה עקובה מדם שנהרגו בה כמיליון בני אדם ומיליונים אחרים נעשו פליטים – השתלבו מדינות וחברות כלכליות רבות, ובהן ישראל, בתנופת בנייתה ופיתוחה. דרום-סודאנים רבים בחרו לחזור לארצם, אולם מצאו מדינה לא יציבה, חסרת תשתיות פיזיות ואזרחיות. נוסף על כך, יריבויות בין קבוצות אתניות שונות במאבק לבעלות על אמצעי ייצור – משאבי טבע או שטחי מרעה וחקלאות – העצימו את האלימות, וזמן קצר לאחר חגיגות העצמאות התחדשו המאבקים הפנימיים והלחימה בין דרום סודאן לסודאן. הקרבות האלימים גרמו למנוסה מחודשת של אלפים מדרום סודאן, והללו הצטרפו שוב למעגל הפליטות.

בשנת 2012, באותה תקופה בלתי יציבה, ביטלה מדינת ישראל את ההגנה הזמנית שניתנה לאזרחי דרום סודאן והחלה לפעול להחזרתם לארצם. הנימוק להחלטה היה שהקמת דרום סודאן מציינת את סיומה של מלחמת האזרחים, ולכן אין עילה להישארותם של אזרחיה בישראל.

בעקבות החלטת הממשלה קרא משרד הפנים הישראלי לאזרחי דרום סודאן "לשוב מרצון" לארצם. בתחילה חשבו מבקשי המקלט שמדובר בשמועה בלבד. ברם כאשר דרום-סודאנים רבים החלו לקבל מכתבי פיטורים והודעות מטעם רשות האוכלוסין כי כל מבוגר שיעזוב מרצונו את ישראל עד סוף מרץ יקבל מענק כספי – וכי אלו שיישארו יועברו למעצר במתקני משמורת (ברמן 2015; מומרס, 2015) – החלו רבים להתארגן לשיבה. החשש בקרב הקהילה התעצם לנוכח הידיעות בתקשורת על המצב הרעוע בדרום סודאן ועל הסכנות הכרוכות בהחזרתם הכפויה של אזרחים. עתירת ארגוני זכויות אדם לבית המשפט כנגד ה"גירוש מרצון" נדחתה, וישראל המשיכה בתוכנית ההחזרה. על פי נתוני רשות האוכלוסין וההגירה (2012, 2013, 2016), בשנים 2010–2014 עזבו את ישראל כ-5,000 מבקשי מקלט, מהם, על פי גרבר (Gerber, 2018), כ-1,200 דרום-סודאנים (בהם כמאתיים ילדים).

בשנת 2012, כאשר התחלתי את המחקר, כללה הספרות בנושא דו"חות של ארגוני סיוע בין-לאומיים שעסקו בשיבת פליטים בחזרה ליבשת אפריקה, ומחקרים ספורים על שיבתם של מהגרי עבודה, אך הייתה התייחסות מעטה בלבד במחקר לשובם של מבקשי מקלט שחיו במערב לביתם באחת ממדינות אפריקה. אף לא מחקר אחד או דו"ח רשמי עסק בשיבתם של סודאנים מישראל לביתם.

**שיבת מהגרים: סקירת ספרות**

את תופעת הפליטות בישראל ובעולם יש להבין על רקע התגברות תופעת ההגירה ההמונית בעשורים האחרונים, ועל רקע ההכרה בכך שההגירה על מגוון צורותיה, ובכלל זה הגירת עבודה ופליטות, היא תופעה עתיקה המתרחשת עקב שינויים פוליטיים, חברתיים וטכנולוגיים, או כתוצאה מעוני, מאסונות טבע, ממלחמה וממיתון כלכלי. כל זאת לצד תקוות המהגרים ל"עתיד טוב יותר" (קריצמן-אמיר, 2015, עמ' 12). לכן את שיבתם של פליטים ומבקשי מקלט סודאנים מישראל ראוי להציב בהקשר מחקרי רחב מבחינת הזמן, המרחב והתמות העולות בהקשר זה. לפיכך אתחיל בהערות לגבי טיפולוגיות קיימות ביחס למהגרים, אמשיך בסקירת המחקר על אודות שיבת מהגרים מסוגים שונים בהקשר הגלובלי, ולבסוף אתייחס למרחב הישראלי.

בספרות המחקר קיימות טיפולוגיות שונות של מהגרים, בעיקר על פי הסיבות החיצוניות והפנימיות שהביאו להגירתם. מבין מגוון סוגי המהגרים – מהגרי עבודה, מהגרי איחוד משפחות וכדומה – סוג אחד יוצא דופן: פליטים ומבקשי מקלט, שהחלטתם לעזוב ולהגר נבעה מכורח. על פי האו"ם פליט הוא מי ש"נמצא מחוץ לארץ אזרחותו [...] בגלל פחד מבוסס להיות נרדף מטעמי גזע, דת, אזרחות, השתייכות לקיבוץ חברתי מסוים או להשקפה מדינית מסוימת ואיננו יכול להיזקק להגנתה של אותה ארץ או אינו רוצה בכך בגלל הפחד האמור."<sup>3</sup> מבקשי מקלט הם אנשים שברחו מארצם מסיבות אלו והגישו בקשה להכרה בהיותם פליטים.

אולם לא אחת קורה בפועל שהגבולות בין קטגוריות שונות של מהגרים מיטשטשים. תופעה זו בולטת בייחוד בעשור האחרון, לנוכח גלי הגירה עצומי היקף (קריצמן-אמיר, 2015; MacAdam, 2007). ולכן בקרב ראשי מדינות, ארגוני סיוע וחוקרים ניצת מחדש הדיון על הטיפולוגיות הקיימות ועל גבולות וקטגוריות המבחינות בין סוגי המהגרים השונים (קריצמן-אמיר, 2015; MacAdam, 2007) – אך מיליוני גברים, נשים וילדים שברחו מאסיה ומהמזרח התיכון לאירופה בגלל מלחמות אזרחים, מופעי אלימות קשים ומשברים כלכליים הוכיחו כי ההבחנה בין הקבוצות השונות מתעמעמת. דיונים אלו רבי חשיבות לא רק לתהליך קביעת מעמדו וזכויותיו של הפרט שברח מארצו, אלא גם **להתנהלות מולו בעת שיבה לביתו, בין שבכפייה ובין שמרצון** (Kritzman-Amir, 2020).

המחקר העכשווי על שיבת מהגרים מרחבי העולם לביתם כולל שני תחומים מרכזיים: מדיניות המדינות המארחות ותהליכי השיבה של המהגרים עצמם. בתחום הראשון המחקר מתמקד בערוצי הפעולה שנקטו המדינות המארחות: הרחבה וייעול של מנגנון בחינת הבקשות לפליטות; חיזוק המנגנונים לקליטת המהגרים השונים; וחקר המנגנונים להחזרה מאורגנת של מהגרים לביתם, ובכללם מהגרי עבודה ומבקשי מקלט שבקשתם סורבה (Carrera & Geddes, 2021; Directorate-General for Justice, 2009; EASO, 2021; ). (EPRS, 2020; Fóti et al., 2019; IOM, n.d.; Lodovici et al., 2019; UNHCR, n.d.).

התחום השני במחקר מתמקד בתהליכי השיבה של המהגרים עצמם. במכלול הזה, המחקר על מהגרי עבודה מאפריקה שחיו ברחבי העולם ושב לביתם – מרצון או מאונס – מתמקד בעיקר בהיבטים הכלכליים, כלומר בתרומתם של החוזרים לתהליכי צמיחה ופיתוח בארצות מוצאם (Anarfi et al., 2003; ). (Arhin-Sam, 2019; Mezger, 2009; Mezger & Beauchemin, 2010; Kleist, 2020). המחקרים הבחינו בשלושה דפוסים של חזרה הביתה: "שיבת הנכשלים" – אלה שלא הצליחו לצבור חסכונות ושב לארצותיהם

<https://www.unhcr.org/il/wp-content/uploads/sites/6/2022/05/Text-1951-Conv-1967-Prot-HEB-f.pdf>. 6

פרק ראשון סעיף 2.

ראוי לציין כי תוכניות העבודה של האיחוד האירופי וארגון ההגירה הבינלאומי התבססו על הסכמת מנהיגים אפריקאים שהושגה בהסכם אירופי-אפריקאי משנת 2015. על ההסכם ראו: Valletta Summit (2015), ch. 5: Return, readmission and reintegration.



דו"חות מקיפים מטעם ארגוני זכויות אדם על תהליך עזיבתם של מבקשי מקלט מאריתראה ומסודאן, מרצון או בכוח, למדינה שלישית – אוגנדה או רואנדה. מומרס (2015) בחן את פעילותה של ישראל לקידום החזרת מבקשי מקלט דרום-סודאנים למולדתם, ועסק בעיקר בשאלה אם הפעולות של מדינת ישראל עשויות להיחשב הפרה של מחויבותה להגן על פליטים ומבקשי מקלט לפי המשפט הבינ-לאומי. במחקרו התמקד בשני מושגים: "החזרה מרצון" ו"הרחקה קונסטרוקטיבית".

בשנת 2018 פירסמה גרבר (Gerver) מחקר השוואתי מקיף שבחן סוגיות אתיות הנוגעות להחזרה ולשיבה של פליטים ומבקשי מקלט ממקומות שונים בעולם והתמקד בחוזרים מישראל לדרום סודאן. גרבר עסקה בשתי סוגיות מרכזיות: המניעים שהובילו את מבקשי המקלט לחזור – מועד חזרתם, גובה המענקים שקיבלו מממשלת ישראל לעידוד עזיבתם – ובאירועים המשמעותיים שאירעו בסמוך לעזיבתם שייתכן כי השפיעו על החלטתם, כמו ההחלטה לעצור את הדרום-סודאנים ולגרש אותם לארצם, מבצעי מעצרים המוניים של מבקשי מקלט או פסיקות משפטיות בנוגע למעצרים אלו. גרבר גם סקרה את הפעילות של ארגונים אזרחיים מקומיים ובינ-לאומיים שסייעו בחזרה זו, בדגש על התנהלותם מול מבקשי המקלט, הרשויות המקומיות והרשויות בדרום-סודאן. היא ניסתה לשרטט "מפה אתית" במרחב שבו "כמעט כולם מסכימים שגירוש הוא שגוי" (Gerver, 2018, p. 5). בראיונות שערכה גרבר עם מבקשי מקלט שחיו בישראל ובמקומות אחרים הביעו רבים חרטה על החלטתם לחזור, תהו מה היה עולה בגורלם לו ויתרו על השיבה הביתה וציינו כי המניעים המרכזיים להחלטתם לשוב היו התנאים שבהם חיו, האיום המתמיד בכליאה וחוסר ההכרה של המדינה בפליטותם (Gerver, 2018).

## שיטת המחקר

פרק זה מבוסס כאמור על נתונים שנאספו במחקר ראשוני שנערך בשנים 2011–2012 ובחן את חוויית השיבה הביתה של מבקשי מקלט מדרום סודאן. המחקר נערך בגישה איכותנית נטורליסטית, ונעשה בו ניסיון לשמור במידת האפשר על ההבניה הייחודית של עולמם של המשתתפים (צבר בריהושע, 2001). בעקבות ההכרה בכך שהחוקרת היא כלי מחקרי לאיסוף ולניתוח נתונים ושמאפייניה משפיעים על האינטראקציה עם המשתתפים ועל הפרשנות של הנתונים, הקפדתי על גישה רפלקטיבית וביקורתית. לשם כך השתמשתי בשני כלים מרכזיים לאיסוף מידע: ראיונות עומק ותצפיות משתתפות.

הכניסה לשדה המחקר התאפשרה בזכות היכרות שלי ושל אחת משותפותי למסע עם חלק מהשבים, בזכות עבודתנו עם ארגוני סיוע. ערב עזיבתם את ישראל, בעודם מתארגנים, פגשתי מספר גברים ונשים, וכבר בשדה התעופה בהמתנה לטיסה לדרום סודאן התחלנו בראיונות. עם הגעתנו לדרום סודאן פגשנו גברים ונשים ששבו מישראל וניאותו לפתוח צוהר לחוויית השיבה הביתה הפרטית שלהם. בשל הסמיכות למועד פקיעת האולטימטום לעזיבה מרצון, פגשנו חוזרים חדשים לצד ותיקים, וגם כאלו שחזרו ממדינות אחרות. ראיינו אותם בבתיהם, ביקרנו בבתי הספר של ילדיהם, בבתי חולים ציבוריים ובמרפאות פרטיות, וסיירנו בחנויות ובשווקים בעיר הבירה ובאזורים כפריים. חלק מהראיונות נמשכו שעה, היו שארכו שעות, אחרים נפרשו על פני ימים, וכמה אף נמשכו בשיחות טלפון לאחר שחזרתי לישראל ונזקקתי להבהרות. את כל המרואיינים שאלתי שאלות דומות, שסבבו סביב שני מוקדים עיקריים: התבוננות רטרוספקטיבית בחוויות החיים שצברו בישראל ובחינת תהליך החזרה הביתה – שאפשר לראות בו הגירה נוספת, שונה.

בסך הכול ערכתי 46 ראיונות עומק עם מרואיינים מבוגרים משמונה עשרה. 34 ראיונות נערכו באנגלית מעורבת בעברית עם נשים וגברים שחיו בישראל ושנכנסו אליה בשנים 2006–2010. 12 ראיונות



נוספים נערכו באנגלית עם חוזרים ממדינות אחרות שהגעתי אליהם דרך קשריי עם ארגוני סיוע בין-לאומיים ובמפגשים אקראיים. ערכתי ראיונות עם פקידי ממשל שהגעתי אליהם בזכות שגריר הכבוד של דרום-סודאן בישראל, ואף ראייתי אנשי מערכת החינוך והבריאות, סוחרים ואחרים. היו ראיונות שהוקלטו ושוקלטו, ובאחרים כתבתי תוך כדי הריאיון והשלמתי פרטי מידע מיד אחריו. בה בעת ערכנו תצפיות משתתפות בשלושה מרחבים: בית עסק של חוזר, מרפאה המטפלת (גם) בחוזרים, וביתם של זוג חוזרים, שאליו הגיעו חברים נוספים ששבו מישראל. בפני כל המרואיינים הצגתי את עצמי בתור חוקרת הגירה. הבטחתי שאקפיד על אנונימיות מלאה, ובכלל זה על שימוש בשמות בדויים והסתרת כל מאפייני הזיהוי. במקרה אחד עמד המרואיין על כך שארחיב על אודות העסק שהקים, שהוא מקור כוחו וגאותו.

ניתוח המידע נעשה על פי הגישה האיכותנית-פרשנית, המנסה לראות את המציאות במלואה. גישה זו אינה מבקשת להגיע להכללות סטטיסטיות אלא מתמקדת בתודעתם הסובייקטיבית הייחודית של הנחקרים כפי שהם בוחרים להסביר את המציאות, ולכן מובאים חלקים נרחבים מהראיונות (אלאור, 2006; צבר, 2008; תובל, משיח וספקטור, 2010). בהתבסס על שיטתם של מרשל ורוסמן (Marshall & Rossman, 2011), קריאת החומרים נעשתה בשלבים: ארגון, יצירת קטגוריות, תמות ודפוסים, בדיקת היפותזה וחיפוש הסברים נוספים. במרחב הזה שבין הקול הפרטי לזהות הקולקטיבית, בין מחויבות ושייכות לתלישות גמורה, נגלה לפניי סיפורם של מבקשי המקלט מדרום סודאן – הוויית חיים דיאלקטית ושבירית.

### **ממצאים: מסע השיבה של מבקשי מקלט מישראל לדרום סודאן**

מניתוח הממצאים עלו שלוש תמות עיקריות המתייחסות לחויית השיבה: מציאות של ארעיות ואי-ודאות, נוכחות או היעדר של הון כלכלי ותרבותי, ותחושות של עלבון וזעם.

### **מציאות של ארעיות ואי-ודאות – הווה רעוע, עתיד לוט בערפל**

הטיסה לדרום סודאן יצאה מישראל בלילה. איתנו במטוס היו עשרות דרום-סודאנים חוזרים. בזמן ההמתנה להמראה נשמעו קולות מגוונים. מוזס, שלמד תאולוגיה בנצרת, סיפר שהוא חוזר מתוך תחושת שליחות ורואה בשיבה הזדמנות להשתתף בבניין האומה. אחרים סיפרו כי אין זו חזרה אמיתית מרצון, אלא מציאות חדשה שנכפתה עליהם.

טוני, בן 27, מתעקש לדבר בעברית: הייתי חמש שנים בישראל. אני חוזר כי מדינת ישראל לא רוצה אותי [...] בא מכתב ואומר לי שאין יותר עבודה, אז מה אני יכול לעשות? [...] אין עבודה, אין אוכל [...] יש לי קצת כסף [...] אם אני נשאר, אני אוכל את הכסף [...] אז אני חוזר [...] אומרים לי בישראל, לך הביתה. יש לך מדינה חדשה [...] תבנה בית, תבנה מדינה. אבל [...] אני לא בונה בית ואין עבודה בדרום סודאן [...] יש בג'ובה אנשים שחזרו מכל העולם. כולם עכשיו מחפשים עבודה [...] לא יודע מה יהיה. אני עבדתי עם ישראלים [...] כל יום. אבל הם לא באמת יודעים מה יש בלב שלי. ישראלים אומרים עליי: הוא איש טוב, עובד טוב, לא עושה בעיות [...] לא מפריע, לא מבקש כלום. למה הם לא מבקשים שאני אישאר? שלוש שנים עבדתי איתם כל יום, ואז מדינה אומרת לנו ללכת, וזהו [...] אני רוצה להיות בשקט [...] רחוק. להסתכל ולא לדבר.

שעות לפני שיפגוש טוני מחדש את דרום סודאן, עולו בדבריו בבירור כעס, תסכול, פחד מפני הלא נודע והבנה כי משאביו הכלכליים דלים. ברור לו שייאלץ להתחרות על מקומות העבודה המעטים ושסיכוייו קטנים. בדבריו נשמעה אכזבה מהרשויות בישראל, שהחליטו עבורו כי מדינתו מחכה לו. הוא הביע אכזבה מהישראלים, במיוחד מאלו שעבדו לצידו כמה שנים – מהם ציפה שיגנו עליו מפני הגירוש, אולם ברגע האמת הם שתקו ולא סייעו לו. בדבריו ניכרו ייאוש ורצון להתנתק.

בחלל הכניסה הזעיר בשדה התעופה בג'ובה הצטופפו החוזרים, אנשי ארגוני סיוע ואנשי עסקים. מסביבם שררה המולה אופטימית: קרובי משפחה המצפים לשבים, מכוניות ענקיות הממתינות לעובדי הסיוע ומוניות אופנוע המיועדות לתיירים. צפינו בטוני מוקף בקרובי משפחה, מחובק ומחויך. לא הצלחנו ליצור איתו קשר, אך כחמישה חודשים לאחר מכן שלח הודעות וסיפר שהוא באוגנדה. פליט. ביתו נשרף בשל מאבק בין שתי קבוצות אתניות, חלק מבני משפחתו נהרגו והוא שוב בורח.

מחוץ לשדה הייתה הלחות חונקת והטמפרטורה 48 מעלות בצל. כבישים סלולים חדשים התחלפו לסירוגין בדרכי עפר, ולאורכם ניבטו אלינו מבנים חד־קומתיים מבטון ובתי מלאכה רבים: נגריות, נפחיות, חנויות חומרי בניין, מוסכים. התמקמנו באכסניה שכמו עסקים רבים מנוהלת בידי מהגרי עבודה מאריתראה. בעבורם ג'ובה היא עיר האפשרויות הבלתי מוגבלות.

מפגשנו הראשון היה עם גרייס שלאחר עשרים שנה חזרה לג'ובה עם שלושת ילדיה הקטנים. כשהייתה בת שש ברחוה עם משפחתה לחרטום, משם המשיכה למצרים ולבסוף הגיעה עם בעלה לאילת, עבדה באחד מבתי המלון ושם נולדו שני ילדיה הצעירים. כעת חזרה להתגורר עם משפחת בעלה, ואילו הוא נשאר באילת והתעתד להצטרף אליה. שנים שלחו השניים כסף לאחיו של בעלה כדי שיבנה עבורם בית. אולם הוא בנה בכסף את ביתו שלו, מרווח ומצויד בטלוויזיה ומאווררים, ואת בית אחיו רק התחיל לבנות. בינתיים אזל הכסף.

בג'ובה יש חשמל רק בחלק משעות היממה. כשהמאווררים כבויים, החום נעשה בלתי נסבל והזבובים מצטברים בחלל החדר. ניכר היה שגרייס אינה מרגישה בנוח ושבני המשפחה לכאורה זרים לה. "מה אני אעשה איתה פה?" אמר לנו אחי בעלה, והמשיך:

היא מעמסה בשבילנו. זה לא החלטה נכונה של ישראל [...] אין להם הכשרה. הם עבדו בבתי מלון ויודעים לנקות ולסדר חדרים. זה לא מקצוע שמתאים לכאן. אנחנו רוצים יחסים טובים עם ישראל, אז תנו להם הזדמנות ללמוד: מכונאות, נגרות. כדי שיהיו מועילים [...] אבל לשלוח אותם ככה? זה מוסיף לנו בעיות.

גרייס הקשיבה ושתקה. על ברכיה נח תינוק בן חצי שנה. האנגלית שבפיה דלה, אך היינו בטוחות שהבינה את הנאמר. איתנו דיברה בעברית שבורה, והבעות פניה הביעו חוסר אונים גדול. "אין כסף, אין משפחה טובה, אין לי עבודה. אני דואגת", אמרה. "חם", הצטרפה לשיחה בעברית קולחת בתה בת השש. "לא כמו באילת, שם נעים. בסודאן חם". אחר כך היא תראה לנו תמונה של הגננת שלה, "שבכתי שהלכתי ונתנה לי נשיקות", אבל תוסיף: "אני לא בכיתי, כי אבא אמר שמאוד יפה בסודאן". יפה כאן? שאלתי. "את לא רואה?" היא הצביעה החוצה לחצר עם העיזים והתרנגולות. "הכול יפה".

גרייס, למה החלטתם לחזור לדרום-סודאן?

לא צריכים יותר דרום-סודאנים אמרו, צריך במדינה שלכם אנשים טובים וכדאי לחזור. צריך לבנות מדינה [...] אבל פה בלגן. [...] אני רוצה לחזור מהר מהר כי הוויזה נגמרה לי. ובלי ויזה אין עבודה, אי אפשר ללכת לגן, אי אפשר ללכת לבית ספר.

היא הראתה לנו מכתב שנשלח אליה מהנהלת בית המלון שבו עבדה. במכתב נאמר: "בהמשך להוראה של רשות האוכלוסין של מדינת ישראל מיום 31.1.12 אשר אומרת שכל הפליטים שהגיעו מדרום-סודאן [...] ישוּבו למולדתם בתאריך 1.4.12, בכוונתנו לסיים את העסקתך במלון". למותר לציין כי היא לא קיבלה פיצויי פיטורין כנדרש בחוק. אם הייתה לך ויזה, איפה היית רוצה להיות, בדרום-סודאן או בישראל? "ישראל זה טוב. דרום-סודאן זה מקום חדש, יש בעיות, אין בית חולים טוב, אין רופאים טוב [...]".

תלונות על היעדר שירותי בריאות ראויים עלו ברוב השיחות. בעלי אמצעים כלכליים נוסעים לקבל טיפול באוגנדה או בקניה, או מבקרים באחד המרכזים הרפואיים הפרטיים בעיר. לבית החולים הציבורי, מסבירים המקומיים, הולכים רק בשביל למות. ואכן, ביקור בבית החולים האוניברסיטאי של ג'ובה גילה לנו שמאחורי השם הארוך והמכובד מסתתר מעט מאוד. מחלקה כירורגית, מחלקת נשים ומבוגרים ויחידה לילדים. השירות בבית החולים חנם, אך אינו כולל כמעט דבר. אפילו תרופות בסיסיות קשה להשיג ויש לרוכשן בבתי מרקחת פרטיים. בבית החולים יש מכשיר רנטגן אחד בלבד, והטכנאי המפעיל אותו הסביר שמרבית הזמן המכשיר אינו פועל. חללי האשפוז צפופים מאוד. כמה עשרות אנשים עומדים בתור למרפאת האיידס. תרופות מחולקות חנם ובאופן סדיר, הסביר לנו מנהל המרפאה. אחת המטופלות היא ג'נט, שהתגוררה בישראל כמעט ארבע שנים, הייתה חדרנית וחזרה לג'ובה לפני שנה וחצי, עם בנה היחיד וגופתו של בעלה. כשעזבה ידעה שהאיידס שהרג אותו מקנן גם בגופה. ידעה גם שבישראל יש טיפול, אבל לא בשבילה.

ג'נט מתגוררת בשכונה חדשה בפאתי ג'ובה. צעדנו איתה בשביליה המאולתרים של השכונה, והיא הצביעה על בתי חוזרים מחרטום, ממצרים ומאוגנדה. "רק אני פה מישראל", אמרה. הבית בנוי מבזל ומלבנים וכולל פינת בישול, שירותים עם מקלחת וחדר יחיד שבו מיטה מכוסה במצעים רקומים ומגוחצים, ומולה, פינת ישיבה. על השולחן נמתחו מפיות רקומות, והבית היה מצוחצח. בחדר חיכה בנה בן השבע. הוא לא אמר להיות בבית הספר? "כן, אבל לא היה כסף למחברת ועיפרון, אז שלחו אותה הביתה. אין עבודה ואין איך לשלם". הילד סירב לדבר בעברית, ואנחנו כמעט השתכנענו ששכח את השפה. אבל אז התקשרה העובדת הסוציאלית שליוותה את המשפחה בישראל, והוא פטפט איתה בעברית קולחת, וצעק לטלפון: "הכול בסדר פה".

"הילד לא חולה", אמרה לנו ג'נט בטון מרגיע, "בדקו פעמיים". היא הראתה לנו את שטר הבעלות על הבית וסיפרה כי קנתה אותו בכספים שהיא ובעלה חסכו בישראל. במהלך השיחה למדנו שבבעלותה בית נוסף, שאותו היא משכירה. לשאלתנו על מצבה הבריאותי הראתה לנו את התרופות החדשות שקיבלה במרפאת האיידס. באלבומי התמונות נשקפה דמותו של בעלה, והיא פרצה בבכי. אולי הבינה לפתע כי אילו חזרו מוקדם יותר, היה זוכה לטיפול, ואולי היה היום בין החיים. מי היה מאמין שמה שאין בתל אביב ימצא בחינם בבית החולים של ג'ובה?

ג'נט ליוותה אותנו בחזרה לכביש הראשי ושיתפה אותנו בחלומה שיבוא ישראלי ויבנה מלון גדול בג'ובה וייקח אותה ואת שאר החוזרים לעבוד בו, כמו באילת. בימים הבאים יספרו גם חוזרים אחרים על אותו חלום בדיוק.

ההון שבאמצעותו קנתה ג'נט בית מספיק לצרכים בסיסיים, אך אין לה משאבים, ולכן היא אינה שולחת את בנה לבית הספר. היא אינה מוצאת עבודה, ואף על פי שהטיפול הרפואי שהיא מקבלת בג'ובה טוב מזה שקיבלה כמהגרת ללא ביטוח רפואי בישראל, אין לה אמון רב במדינתה החדשה. גם מהשיחות עם גרייס עולה כי "המטען הישראלי" שעומו שבה הוא דל. גם גרייס וגם ג'נט לא צברו מספיק חסכונות כדי להקים עסק ולא רכשו מיומנויות שיעזרו להן למצוא עבודה. עבור שתיהן ההווה רעוע והעתיד לוט בערפל. שתיהן מתבוננות במדינה החדשה שאמורה להיות שלהן ורואות בעיקר אי־סדר, מערכת בריאות ירודה והיעדר עתיד להן ולילדיהן. בני המשפחה של החוזרים שפגשנו מוסיפים כי שליחת מבקשי המקלט הביתה בלי הכשרה מקצועית שתאפשר להם להשתתף בבניין האומה החדשה מזיקה למדינה החדשה.

### "החלטתי לחזור כדי לעזור לאנשים שלי" – בין נוכחות להיעדר של הון כלכלי ותרבותי

באחת השכונות החדשות פגשנו את ג'ונתן, ממנהיגי הקהילה הדרום-סודאנית בארץ. בן שלושים, גבוה, כריזמטי ומדבר עברית שוטפת; הוא אחד היחידים שפגשנו שהצליחו לפתוח כאן עסק עצמאי. בעזרת שותפים וציוד שהביא מישראל, פתח פאב ובו הוא מקרין סרטים ומשחקי כדורגל: "אני חושב קדימה. אם העסק יעשה כסף, אני אפתח עוד משהו. יש לי עוד רעיונות, אבל זה מקום חדש, ולי אין עוד כסף". לא הגעת מישראל עם חסכונות?

קצת. לא היה לי הרבה כסף [...] שילמתי על לימודים [...] בהתחלה למדתי עברית ואחר כך גם אנגלית. חלק מהכסף שלחתי להורים [...] חזרתי לכאן עם 1,200 דולר, זה לא הרבה. בהתחלה [...] מתביזו הרבה כסף עד שמכירים את המקום.

הוא הסביר:

בהתחלה נותנים כסף לכל המשפחה, לכל מי שמבקש. שוכחים שאין יותר עבודה כמו בישראל [...] וגם לא ידעתי איך לפתוח עסק, אז שאלתי אנשים, ולחלקם הייתי צריך לשלם כדי שיעזרו. אבל עכשיו אני בסדר [...]. לא מסודר כמו בישראל, אבל אני לומד [...] החלטתי לחזור כדי לעזור לאנשים שלי, למדינה שלי [...] עדיין לא קל כאן, אבל זה יעבור.

המקום המה אדם. עשרות אנשים, רובם גברים, אכלו ארוחת צהריים במטבח המאולתר שהקים ג'ונתן מאחורי אזור ההקרנה של הסרטים. לשאלתנו מי האנשים, ענה ג'ונתן שחלקם כמוהו, חזרו ממדינות אחרות, וחלקם עובדי ממשלה. יש עוד מקומות כאלה? ג'ונתן צחק ואמר:

לא, אני היחיד שבאתי עם הרעיון הזה [...] כמו בתחנה [המרכזית, ג'צ], יש שם מקומות עם טלוויזיות גדולות שמראים סרטים שאנחנו אוהבים [...] כדורגל [...] מוכרים אוכל ובירה [...] לאנשים בבית אין טלוויזיה ואין קליטה אז באים לכאן. פה אני עושה כמו שראיתי בישראל [...] הבאתי מסכים גדולים וגם רמקולים. חלק כבר התקלקל, חלק מהציוד הלך לאיבוד [...] בלילה אני ישן כאן. שומר [...] אני כל הזמן ליד העסק שלי [...] אם אני רוצה להצליח, אני חייב להיות כאן כל הזמן [...] יש הרבה בעיות פה כי זו מדינה חדשה. יש לפעמים בלגן

ואז יש צבא [...] אם יהיה טוב [...] אפתח עוד מקום כזה במקום אחר. ככה אפשר לגדול. בזהירות.

שאלנו איך קיבלה אותו המשפחה בשובו ומי השותפים שלו בעסק, וג'ונתן עונה:

אימא שלי מאוד שמחה לראות אותי. יש לי הרבה משפחה שמתה במלחמות וגם אח אחד שחי בגרמניה [...] אימא שלי חיה בצפון [...] ראיתי אותה רק פעם אחת מאז שבאתי [...] נסיעה לשם זה הרבה ימים והרבה כסף [...] הרבה במשפחה לא רצו שאחזור כי כל השנים שלחתי להם כסף [...] לא מבינים שהייתי חייב לחזור בגלל הממשלה בישראל, וגם אני רציתי לחזור. ככה זה. אתה עובד קשה ושולח למשפחה כסף. להם זה טוב. לך זה לא טוב [...] עכשיו אני בונה עסק. לא נוסע למשפחה כמעט. אני לא לקחתי משפחה שלי לעסק. השותפים שלי באו גם עם כסף. הם גם חיו מחוץ לסודאן [...] למדו לעשות עסקים.

ג'ונתן הגיע לישראל לאחר שחי כשנתיים במצרים. הוא שהה במעצר, שוחרר, ובתל אביב מצא עבודה בשטיפת כלים. בסופי שבוע ובערבים החופשיים היה פעיל בשני ארגונים של דרום-סודאנים – האחד נאבק בזירה המקוונת למען עצמאות, והאחר פעל לשיפור תנאי החיים של מבקשי מקלט סודאנים בישראל. הוא מילא תפקיד מרכזי בחגיגות קבלת העצמאות שנערכו בישראל, ובכל שיחה סיפר בגאווה כי כמו הציונים הראשונים, הוא יחזור הביתה לבנות את מדינתו החדשה. ג'ונתן היה דמות מוכרת בקרב פעילים ישראלים בארגוני זכויות אדם. העובדה כי למד בישראל מנהל עסקים אפשרה לו, מלבד לצבור ידע המקצועי, גם לצבור חברים ישראלים רבים.

השיבה למדינה החדשה ריגשה את ג'ונתן ולמרות החששות מפני העתיד, הוא הקרין רוח אופטימית. מדבריו עולה כי לצד החסכונות והציוד לעסק שעמים חזר, הנכסים העיקריים שצבר בישראל הם חברויות עם ישראלים, ידע בניהול עסק, תכנון לטווח ארוך ורצון להיות עצמאי, הן מבחינה כלכלית והן ביחס למשפחה המורחבת. נכסים אלו שבבסיס ההצלחה שלו משמשים מאגר שממנו הוא רוקם חלומות לעתיד. כפי שבחירותיו והתנהגותו מעידות, "ארגז הכלים" שלו התגוון במהלך חייו בישראל: השתנה יחסו לזמן, לעבודה, לכסף, למשפחה ולדרכי חיים. הוא אימץ מושגים חדשים של עיקר וטפל, פיתח יכולת להתבוננות ביקורתית, המשמשת לו מצפן בהסתגלותו למציאות הישנה-חדשה שאליה חזר. "המטען הישראלי" שצבר הוא יתרון עבורו, והוא משכיל להשתמש בו כדי לשפר את חייו החדשים. הדעות שביטא לגבי ישראל היו חיוביות בדרך כלל, אם כי לא חפות מביקורת.

בשעה שנפרדנו מג'ונתן הגיע בחור צעיר ואמר בעברית: "בואו בואו, יש כאן עוד ישראלים סודאנים". חצינו את הכביש לעבר קיוסק קטן בנוי מעץ ומוקף סורגים ומצאנו בו את אלייג'ה יושב ומחייך. לפניו היה לוח מלא עמדות הטענה לטלפונים סלולריים, ולצידו גנרטור ענקי שבזכותו התאפשרה הטעינה. הצגנו את עצמנו ושאלנו על חייו בישראל ועל חוויית החזרה לארצו. לאורך השיחה הגיעו אנשים לקבל את שירותיו. אלייג'ה סיפר ששהה בישראל כחמש שנים, אך מיד עם הקמת המדינה החדשה חזר מיוזמתו, עם אשתו ושני ילדיהם שנולדו בישראל.

בישראל עבדתי במלון, במטבח, ניקיון [...] ידעתי שאני צריך לפתוח ביזנס משלי [...] לא לעבוד אצל אנשים [...] להיות בוס שלי [...] ישראל מדינה מסודרת [...] למדתי שם איך עובדים, איך מנהלים עובדים וגם איך שומרים כסף [...] ישראל רוצה עובדים אבל לא אותי [...] אתם לא רוצים אנשים שחורים מאפריקה. אתם אומרים לי ללכת [...] אח שלי שחי

בגרמניה אמר לי לפתוח ביזנס של טלפונים סלולריים. לא היה לי מספיק כסף לקנות ולמכור טלפונים, אבל לעשות ככה, למכור air time ולתת חשמל, זה מצוין. זה כסף טוב [...] אישה שלי בבית. אין עבודה. אני רוצה להיות כאן כי זה מדינה שלי. למה אתם באים לכאן? אתם אמרתם לנו ללכת, למה באים לכאן? רוצים לעשות איתנו ביזנס?

גם אלייג'ה צבר בישראל הון שאפשר לו לפתוח עסק משלו ונותן לו עצמאות כלכלית שמאפשרת לו לפרנס את משפחתו. הוא פיתח תובנות לגבי עבודה עצמאית, ניהול זמן וכסף וכן רצון להקים עסק המתאים לצורכי המדינה החדשה. עם זאת, הוא מתח ביקורת על ישראל ואמר שישראל מעוניינת לנצל את עבודתם של מבקשי המקלט, אך אינה רוצה שיהיו בה שחורים. בשולי הדברים ובטון נעים פחות הבהיר כי מי שלא רצה אותו במדינתו, אל לו להגיע למדינה שלו.

רייצ'ל חזרה עוד ב-2010 עם בתה ובעלה. חזרתם התאפשרה בזכות הפסקת אש בין חרטום לצבא דרום סודאן. בעת הביקור הם גרו בבית בוץ שכור בג'ובה, ללא חשמל או מים זורמים. לצד הבית הייתה חצר קטנה ומגודרת, ובה ניצבו מכלי מים גדולים שהמשפחה קנתה מדי כמה ימים, במחיר גבוה מאוד. למה חזרתם?

החלטנו לחזור אחרי שלוש שנים בישראל כי הגוף היה עייף מהעבודה הקשה, לא קיבלנו בכלל חופשות. עבדתי כל יום חוץ משבת, והגוף לא החזיק מעמד [...]

איך בתכם התאקלמה כאן?

כשבאנו היא התחילה לבכות בגלל החום והזבובים. הלכנו לאחותי שגרה ליד הנהר. הילדה הייתה מאושרת שם כי היו עיזים, כלבים ותרנגולות, אבל היה לה קשה עם מזג האוויר והיא קיבלה מחלות בעור. עכשיו היא בסדר. היא בבית ספר קתולי טוב ומצליחה בלימודים.

רייצ'ל ובעלה עוסקים בעבודות שונות: חקלאות, יזמות, ניהול בר מקומי וקניית קרקעות. מאז חזרו רכשו ארבע חלקות. לשאלתי איך הצליחו לעשות זאת, ענתה: "עבדנו יום ולילה, בלי הפסקה. חסכנו הרבה כסף. זו הדרך היחידה להצליח. לעבוד, לחסוך ולקנות אדמה". שאלתי מדוע חלק מהחוזרים הביתה מתקשים למצוא עבודה בדרום סודאן:

הם לא יודעים איך לעשות את זה [...] לא ראו אף פעם איך עובדים וחוסכים [...] רובם לא משכילים [...] כאן אוגנדים עושים את העבודות של הלא משכילים. אם מישהי מכאן תעשה עבודה כזאת, אנשים ירכלו עליה שהיא ענייה. אבל [...] כשהמדינה שלכם נוצרה, היהודים חזרו אליה ובנו אותה [...] אני אומרת עכשיו לבני עמי: תחזרו הביתה.

בישראל הפנימה רייצ'ל תפיסות ערכיות חדשות ביחס לעבודה, למעמד ולכסף, לצד יכולת לתכנן לטווח ארוך. היא, פליטה העובדת קשה בבית מלון בישראל, ובעלה הפכו לאנשי עסקים מצליחים ומרחיקי ראות. לעומת דרך החיים המקומית, של זלזול במי שעובד קשה לפרנסתו – הציבה רייצ'ל בשיחה את המודל שפגשה בישראל, ואת האתוס של בניית מדינת ישראל בידי יהודים ששבו למולדתם.

סיפוריהם של רייצ'ל ובעלה, ג'ונתן, ובמובנים רבים גם אלייג'ה, מייצגים תהליך מוצלח יחסית של שיבה הביתה, וזאת למרות חוויית הגירה מורכבת, המתוארת בעיקר במושגים של עבודה קשה ללא מנוחה. אמנם ההון הכלכלי שצברו שימש בסיס חשוב להסתגלות מחדש, אך עדותם ממחישה את ערכם של

המשאבים האישיים שרכשו בישראל – שינוי תודעתי ואימוץ דרכי חשיבה ודפוסי התנהלות חדשים, במקביל לשכלול היכולות המקצועיות.

כל השבים שדיברנו עימם הביעו חשש ממצבה הרעוע של המדינה החדשה, מהמאבקים הפנימיים ומהתלקחות של מלחמה גדולה נוספת. אולם היעדר עבודה היה מקור המצוקה הראשי ואחד הנושאים המרכזיים שעלו בשיחות. רבים ציינו בצער כי בזמן שחיו בישראל לא זכו ללמוד מקצוע שיאפשר להם לעבוד במדינה החדשה, וכי שירותיהם אינם נחוצים בבתי המלון הבסיסיים בג'ובה. ואכן, היעדר תעסוקה שהוא חסם להשתלבות מחדש בחברה היא תופעה מוכרת המוזכרת במחקרים על שיבת מהגרים לביתם (Abete, 1976; Black & Castaldo, 2009; Idil, 2020). השבים שהקימו עסק שורדים, וחלקם אף משגשגים, אך גם אצלם ניכר הפחד מהארעיות של הצלחתם הכלכלית.

בדרכנו חזרה לעיר קיבלנו הודעה: "בעקבות עתירה מנהלית הוחלט לדחות את הגירוש". היינו מבולבלות. באותו בוקר פורסמה בעמוד הראשי של העיתון המרכזי *The Citizen* כתבה על גירוש הפליטים מישראל. השמועה על עצירת הגירוש טרם הגיעה לג'ובה, והם עדיין ראו בו עובדה מוגמרת. רופא שעבד בבריטניה לאורך שנות המלחמה וחזר לדרום סודאן להקים מרפאה פרטית, הסביר לנו בציניות:

ישראל כופה על הדרום-סודאנים להיות ציונים ולחזור להקים קיבוצים והתנחלויות [...] אין להם מקצוע ולא נתתם להם ללמוד או להתפתח, רק לעבוד בעבודות שחורות [...] ועכשיו אתם מכריחים אותם לחזור למדינה שצריכה עובדים מיומנים, לא כאלה שיודעים רק לנקות [...] אפילו להיות חקלאים הם שכחו.

### "לא התייחסתם אלינו כמו לבני אדם" – חשדנות, עלבון וזעם

באחד הערבים מגיעים אלינו לאכסניה חמישה מהחוזרים מישראל. הם מתיישבים בחוסר שקט, מזמינים שתייה, ובתוך דקות אחדות הזעם פורץ. אחד מהם אומר: "אף פעם לא באמת רציתם אותנו. רק רציתם עובדים שיעבדו מהבוקר עד הלילה. לא נתתם לנו ללמוד, לרכוש מקצוע. לא התייחסתם אלינו כמו בני אדם". אחר מצטרף ואומר:

ישראלים לא אוהבים שחורים. צעקו אחריי ברחוב 'כושי מסריח' [...] נעלבתי מאוד". אנחנו מנסות להסביר שאיננו עובדות מדינה ואין לנו חלק בעיצוב המדיניות, אך דברינו נבלעים בביטויי העלבון. "גם אתם הייתם פעם פליטים, ברחתם הרבה הרבה, ושכחתם. עכשיו יש לכם כוח ואתם לא מרחמים [...]."

אתם מרגישים פה בבית? אנחנו שואלות, וג'ון עונה:

אני בן 29. ברחתי מכאן לפני כחמש-עשרה שנים [...] הייתי במצרים ואחר כך בישראל [...] ועכשיו אני כאן. אתם אומרים לי, לך לבית שלך. אבל [...] זה לא בית. בית זה מקום שמכירים אותו [...] שיש משפחה [...] אני לא מכיר את המקום הזה וגם אין לי משפחה. אל תגידו לי שאתם מחזירים אותנו הביתה, תגידו: אנחנו לא רוצים אתכם, אנחנו מגרשים אתכם.

מדבריהם משתמע כי תחושות קשות של השפלה וניצול עיצבו את חווייתם בישראל, ובמובנים רבים מאפילות על ההישגים שרשמו לזכותם בארץ. חמשת הצעירים לא היו היחידים שביטאו אנטגוניזם חריף

כלפי ממשלת ישראל בפרט וישראלים בכלל. יתרה מזאת, פגשנו לא מעט חוזרים שהפנו אלינו את גבם בהפגנתיות. בהשוואה לאחרים ששוחחנו עימם – לרבות אלו שיש בליבם על ישראל – הביקורת של החמישה הייתה הנוקבת והבוטה ביותר, ומטען החוויות החיוביות שלהם היה דל. מדבריהם עולה שרגשות האיבה כלפי ישראל אינם קשורים רק לחזרה הכפויה שלהם לדרום סודאן, אלא גם לכך שבמשך כל שהותם בישראל חוו אירועים רבים של השפלה, שאותם פירשו כביטויי גזענות. הם היו מודעים לשיח המתלהם נגדם שבו השתתפו גם פוליטיקאים בכירים. הם הכירו את ההיסטוריה של הפליטים היהודים, ונראה שעוצמת הרגשות השליליים מעידה גם על גודל האכזבה נוכח גודל הציפיות.

לאחר כשעה החמישה קמים לעזוב. מסרבים לאפשר לנו לשלם את החשבון. בבת אחת הפכנו ל"הם" – אלה שמנצלים, מגרשים, מבזים ומשפילים. הודעות הטקסט שאנחנו שולחות נותרות ללא מענה. למרות ההבדלים בין החוזרים שפגשנו, ובהם גם אלה שסירבו לדבר עימנו, נוכחתי לראות כי רבים מהשבים עדיין נמצאים בעיצומה של הסתגלות מחדש. חוויות השהות המורכבת בישראל והחזרה הטראומטית, לצד תהליך הקליטה הקשה, מעצבים את האופן שבו הם רואים את אקט השיבה וההגירה. לכן עבור רבים "המטען הישראלי" צובע את שיבתם הביתה בגוון כהה של חשדנות וניכור – הם חשדנים כלפי המדינה החדשה ומרגישים כי כפו עליהם בית שאינו שלהם. החוויה הישראלית כמו רובצת על כתפיהם ומעכבת את הצלחתם, ולכן רבים עדיין לא מצאו את מקומם, אם מבחינת פרנסה ומגורים, ואם מבחינת התחברות מחודשת למשפחה, לקהילה ולמדינה שאינם רואים בה בית.

### דיון – שחיקת העבר, עתיד בהשגחה... זמניות מתמדת

פחות משנה לאחר קבלת העצמאות התחדשה הלחימה בין דרום סודאן לסודאן והתרחבו המאבקים הפנימיים. הרעב התפשט, חוסר הביטחון האישי גבר, ומאות אלפים, בהם גם כאלו שזה מקרוב שבו מישראל, מצאו עצמם נסים מביתם החדש ומצטרפים שוב למעגל הפליטות.

כמו מחקרים קודמים (Carling et al., 2011; Carr, 2014; Idil, 2020), גם מחקר זה הראה כי יש לבחון את חוויית השיבה בהסתכלות הוליסטית על מכלול האמצעים שעומדים שבים המהגרים לביתם, ובכלל זה הכשרה מקצועית, הכנה פסיכולוגית וכלכלית ראויה, קיומם של מנגנוני פיקוח עצמאיים, מתן הגנה, ולבסוף – סיוע מצד המדינות המפונות. מכיוון שמרבית מבקשי המקלט הדרום-סודאנים לא רכשו השכלה או הכשרה מקצועית כלשהי בישראל, היה תהליך השיבה בעייתי. בזכות המידע הזמין באינטרנט, ידעו רובם לאן הם מוחזרים. תהליך החזרה הוא סבוך, מייסר וקשה, והצלחתו תלויה במידה רבה באדם עצמו ובמשאביו האישיים.

נסיעת המחקר לדרום סודאן הייתה קצרה מדי, וניסיון לייצר קטגוריות של השבים על פי טיפולוגיה כלשהי נועד לכישלון בשל מיעוט הנשאלים ושהותם הקצרה במדינתם, וגם מכיוון שמעל כולם ריחף האיום הטמון בשבריריותה של המדינה החדשה. עם זאת, הממצאים הצביעו על שלוש תמות עיקריות: מציאות של ארעיות ואי־ודאות, נוכחות והיעדר של הון כלכלי ותרבותי, ותחושות של עלבון וזעם. למרות ההבדלים בין השבים שאיתם נפגשנו, ניכר כי שבריריות המדינה יצרה מציאות של ארעיות וחוסר ודאות אצל כולם, גם בקרב אלו שלכאורה הסתדרו טוב בזכות ההון הכלכלי והתרבותי שעומו חזרו מישראל. לאורך כל המחקר, כמו גם בשלב קריאת הראיונות וניתוחם, הורגש מיקומו של מהלך השיבה לדרום סודאן על הציר שבין **Homecoming** ל-**No coming** – ואין ספק כי במרחב הזה נדרשת עוד עשייה מחקרית. שיבתם של מבקשי מקלט מדרום סודאן למקום שנחשב לביתם חשפה את המהותנות והחד־צדדיות של הגדרות



בינאריות – "בית" מול "מקלט" או "מסורתי" מול "מודרני" – דווקא משום שהן מובאות מהזווית של הניצבים ב"שוליים" – לא רק זרים גמורים בנכר הישראלי, אלא גם "אחרים" במולדתם. הצבת עדויותיהם האישיות של מבקשי המקלט במרכז – בתור קולות המספרים על עולמם, ולא בתור ראיות אמפיריות להשערות אפרוריות – פתחה את המחקר גם לשיח המאתגר קטגוריות רווחות בדיון על הגירה בעידן של גלובליזציה: מרכז-שוליים, אפריקאי-מערבי, יחיד-קהילה וכדומה. עדויותיהם משרטטות מרחבי חיים של אנשים שבאו מהמקום שנחשב שוליים למקום שנחשב מרכז. הם שבו לביתם, אך חשים בשוליו. הבית שאליו שבו שונה מכפי שחלמו שיהיה. כמו במחקרים אחרים (Arhin-Sam, 2019, Sinatti, 2019), גם במחקר שלי ראיתי כי במרחבי השיבה הביתה הגבולות גמישים וניזילים, ומתרחשים בהם תהליכי פירוק והרכבה של המציאות על פי קריטריונים חדשים, שאלות חדשות וחלומות אחרים.

כמו לרבים ביבשת אפריקה, גם לדרום-סודאנים ששבו לארצם החיים הם מאבק מתמיד של הישרדות המחייב אותם לנהל – מדי יום – משא ומתן על תנאי קיומם, ולייצר תובנות המתאימות לאותו יום בלבד (Appadurai, 2000; Mbembe, 2007).

המחקר האמפירי שערכתי בקרב השבים מישראל לדרום סודאן ממחיש את המורכבות של היותנו חלק מעולם גלובלי. כדבריו של אפדוראי (Appadurai, 2000), למהגרים ממדינות אפריקה שחיו בישראל היו זהויות שונות, ובהן זהות המקור (identity of origin), זהות התושבות (identity of residence) וזהות שאליה שאפו (identity of aspiration). ברם זהותם נתפרה ונפרמה לסירוגין לא רק בנכר הישראלי. בחוויית השיבה שזוהתה במחקר זה מתגלה באופנים שונים חוויית חיים דיאלקטית של **זהויות פרוות**. הדבר מורגש במיוחד בדרום סודאן, מדינה שהוקמה בזמן שאזרחיה העתידיים היו פליטים שחיו בישראל, ורבים מהם מעולם לא התגוררו בה. דומני שזהו אותו מצב שברירי שאליו התייחס מבמבה (Mbembe, 2007) כאשר תיאר את חייהם של תושבי היבשת כיום: "Erosion of the past, postponement of the future... a continued temporality".

## סיום אך לא סיכום

בעשור האחרון עלה מספרם של המהגרים והפליטים הנעים ונדים ברחבי העולם במידה ניכרת. זאת לצד התחזקותם של זרמים פוליטיים במדינות רבות הדורשים להקשיח מדיניות כלפי הגירה ומהגרים ומאמצים מדיניות של גירוש ו/או החזרה. שתי תופעות אלו קוראות להרחבת המחקר הקיים כדי להוסיף ולהעמיק בהבנת דפוסי ההגירות השונות בעת הנוכחית בדגש על דפוסים גמישים יותר של תנועה במרחב ובזמן, בעלי תחנות מרובות. כך ראוי להרחיב ולהעמיק את המחקר על מדיניות של מדינות שונות ברחבי העולם בכל הקשור למהגרים ולפליטים ובכלל זה מדיניות של מכסות, זכויות, החזרה וגירוש. לדוגמה, המדיניות העכשווית שאימצו בריטניה ודנמרק המבקשות להעביר בכוח מבקשי מקלט שבקשתם סורבה למדינה שאינה ארץ המוצא שלהם, המכונה "מדינה שלישית". נוסף על כך, יש לחקור את מקומם של ארגונים מקומיים ובינלאומיים בהליכי הגירות המשך או הגירות שיבה. זאת לצד מחקר עומק העוסק במהגרים עצמם, הליכי קבלת החלטות שלהם על שיבה או הגירת המשך, גורמי סיכון וסיכוי ועוד. מלבד זאת, יש למפות מסלולי שיבה או הגירת המשך ולעמוד גם על התנאים הנדרשים לקיומו של הליך חזרה או החזרה מיטבית. זאת ועוד, ההבנה בקרב חוקרים ומקבלי החלטות כי תהליך ההגירה הוא תהליך מתמשך ואין בו רק תחנת יציאה אחת ברורה אלא תחנות רבות, גם אם פרקי הזמן בין מסע אחד לאחר מתארכים, אמורה להשפיע על האופן שאנו מבינים בו הגירה. העובדה כי גם לאחר שעוברות שנים רבות בתחנת יעד הגירה עשוי תהליך ההגירה להימשך – גם נפשית וגם פיזית – מחייבת חשיבה נוספת במחקר.

כמעט עשור חלף מאז חזרתי מדרום סודאן, וברור לי כי נדרש מחקר נוסף בקרב השבים. גם היום, בחלוף עשור, מקננת בי המחשבה על הבנאליות של הסבל ועל עד כמה היא נפוצה בעולמנו. במאמר זה מוצגות רק מקצת העדויות ששמעתי, וכל אחת מהן – כמו רגע בזמן – משקפת רק חלק מתמונה גדולה ומורכבת. עם זאת, דומני שגם מהקולות החלקיים, המגוונים, עולה חוויה קיומית של "אני פה ולא פה". יש מי שעבורם חוויית הקיום הזו היא משא כבד, מכשול, ואילו עבור אחרים היא מקור השראה ואופק פתוח. במבט מקרוב אלה הפכים גמורים, אבל ממרחק דימיתי את אלו ואת אלו נעים לקראת אותו "מרחב שלישי", שהוא תמיד אמביוולנטי, מאתגר את הקבוע ואת המובן מאליו, מחולל משמעות חדשה.

## רשימת מקורות

- אלאור, ת' (2006). *מקומות שמורים: מגדר ואתניות במחוזות הדת והתשובה*. תל אביב: עם עובד.
- אמיר, ש' וגוטליב, ד' (2005). *כניסת זרים ודחיית מקומיים מתעסוקה בישראל*. מנהל תכנון, מחקר וכלכלה במשרד התעשייה, המסחר והתעסוקה.
- באיו, י' (2015). להיות פליט בישראל. בתוך ט' קריצמן-אמיר (עורכת), *לוינסקי פינת אסמרה: היבטים חברתיים ומשפטיים של מדיניות המקלט בישראל* (עמ' 211-225). ירושלים ובני ברק: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- בורדייה, פ' (1984). *שאלות בסוציולוגיה*. תל אביב: רסלינג.
- בן-דוד, ע' ואדוט, ר' (2003). *מדינת ישראל – מקלט בטוח? בעיות בטיפול של מדינת ישראל בפליטים ובמבקשי מקלט: דו"ח ונייר עמדה*. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב ורופאים לזכויות אדם.
- בר צורי, ר' (1999). *עובדים זרים ללא היתר בישראל*. משרד העבודה והרווחה.
- ברמן, י' (2015). מעצר פליטים ומבקשי מקלט בישראל. בתוך ט' קריצמן-אמיר (עורכת), *לוינסקי פינת אסמרה: היבטים חברתיים ומשפטיים של מדיניות המקלט בישראל* (עמ' 147-210). ירושלים ובני ברק: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- ברק ביאנקו, א' (2019). בתי אוכל של מבקשי מקלט בדרום תל אביב: יזמות אתנית בצל מעמד משפטי רעוע. בתוך ג' צבר וא' שיר (עורכות), *מבקשי חיים: אריתראים, סודאנים וישראלים במרחבים משותפים* (עמ' 135-166). חיפה: פרדס.
- הראל, ש' (2015). מנגנון המקלט של ישראל. בתוך ט' קריצמן-אמיר (עורכת), *לוינסקי פינת אסמרה: היבטים חברתיים ומשפטיים של מדיניות המקלט בישראל* (עמ' 43-87). ירושלים ובני ברק: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- וורגפט, נ' (2015). נשים פליטות בישראל. בתוך ט' קריצמן-אמיר (עורכת), *לוינסקי פינת אסמרה: היבטים חברתיים ומשפטיים של מדיניות המקלט בישראל* (עמ' 252-288). ירושלים ובני ברק: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- זהבי, א' (2019). המרחב המסייע: צמצום חסמים בהנגשת שירותי בריאות למהגרים חסרי מעמד – המקרה של שורדי מחנות העינויים בסיני החיים בישראל. בתוך ג' צבר וא' שיר (עורכות), *מבקשי חיים: אריתראים, סודאנים וישראלים במרחבים משותפים* (עמ' 219-247). חיפה: פרדס.
- טרדמן, מ' (2009). סוגיית הפליטים מדארפור ומאריתראה – מבט ייחודי מכיסא המתשאל. בתוך א' סופר (עורך), *פליטים או מהגרי עבודה ממדינות אפריקה* (עמ' 48-67). חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- ירון מסגנה, ה' (2015). הפרד ומשול באמצעות סדר ואיסדר: פוליטיקת המקלט בישראל – בירוקרטיה ושיח ציבורי. בתוך ט' קריצמן-אמיר (עורכת), *לוינסקי פינת אסמרה: היבטים חברתיים ומשפטיים של מדיניות המקלט בישראל* (עמ' 88-109). ירושלים ובני ברק: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- לבנת, י' (2015). פליטות ומעמד קבע במדינת המקלט. בתוך ט' קריצמן-אמיר (עורכת), *לוינסקי פינת אסמרה: היבטים חברתיים ומשפטיים של מדיניות המקלט בישראל* (עמ' 343-385). ירושלים ובני ברק: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- מומרס, כ' (2015). בין החזרה מרצון להרחקה קונסטרוקטיבית, או: פעולותיה של ישראל לקידום החזרת מבקשי מקלט דרום-סודנים למולדתם. בתוך ט' קריצמן-אמיר (עורכת), *לוינסקי פינת אסמרה: היבטים חברתיים ומשפטיים של מדיניות המקלט בישראל* (עמ' 386-425). ירושלים ובני ברק: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

- מנגיסטו, ק' (2019). למרות אי-הוודאות ששלטה בחיי היום-יום בישראל, היו לי גם זמנים של אושר. בתוך ג' צבר וא' שיר (עורכות), *מבקשי חיים: אריתראים, סודאנים וישראלים במרחבים משותפים* (עמ' 29–31). חיפה: פרדס.
- נתן, ג' (2009). *עובדים זרים בישראל. סוגיות מרכזיות ותמונת מצב*. מרכז המחקר והמידע. כנסת ישראל. ירושלים, אוחר מתוך 2009-2009. [https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/c5566b58-e9f7-e411-80c8-00155d010977/2\\_c5566b58-e9f7-e411-80c8-00155d010977\\_11\\_10560.pdf](https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/c5566b58-e9f7-e411-80c8-00155d010977/2_c5566b58-e9f7-e411-80c8-00155d010977_11_10560.pdf)
- נתן, ג' (2011). *התמודדות המדינה עם מסתננים ומבקשי מקלט הנכנסים לישראל מגבול מצרים והטיפול בהם*. מרכז המחקר והמידע של הכנסת.
- נתנון, ר' ואחדות, ל' (עורכים) (1999). *הפועלים החדשים: עובדים ממדינות זרות בישראל*. בני ברק: הקיבוץ המאוחד.
- ענתבי ימיני, ל' (2015). בין הדרה להכלה: מבקשי מקלט אפריקנים במרחב העירוני הישראלי. בתוך ט' קריצמן-אמיר (עורכת), *לוינסקי פינת אסמרה: היבטים חברתיים ומשפטיים של מדיניות המקלט בישראל* (עמ' 227–250). ירושלים ובני ברק: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- ערב, ת' (2019). אני צורך משמע אני שייך: על זהות וחפצי מותרות בקרב פליטים מאפריקה. בתוך ג' צבר וא' שיר (עורכות), *מבקשי חיים: אריתראים, סודאנים וישראלים במרחבים משותפים* (עמ' 167–190). חיפה: פרדס.
- פורום ארגוני הפליטים ומבקשי המקלט בישראל (2021). מבקשי מקלט מאריתריאה וסודן – תמונת מצב, יולי 2021. *האגודה לזכויות האזרח בישראל*. אוחר מתוך [https://www.acri.org.il/post/\\_628](https://www.acri.org.il/post/_628)
- צבר, ג' (2008). לא באנו להישאר: מהגרי עבודה, מאפריקה לישראל ובחזרה. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- צבר, ג' וטננבאום, ש' (2012, 20 באפריל). חם בדרום סודאן: מסע בעקבות המגורשים. *ידיעות אחרונות*.
- צבר, ג' ושיר, א' (עורכות) (2019). *מבקשי חיים: אריתראים, סודאנים וישראלים במרחבים משותפים*. חיפה: פרדס.
- צבר בן-יהושע, נ' (עורכת) (2001). *מסורות זרמים במחקר האיכותי*. לוד: דביר.
- קובנר, ב' וזהבי, א' (2015). *קורבנות העינויים במדבר סיני החיים בישראל*. ירושלים: המרכז להגירה בין לאומית ולקליטה.
- קליימן, א' (1996). *האם ישראל זקוקה לעובדים זרים?* ירושלים: המכון למחקר כלכלי בישראל.
- קמפ, א' ורייכמן, ר' (2008). *עובדים זרים: הכלכלה הפוליטית של הגירת עבודה בישראל*. ירושלים ובני ברק: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- קריצמן-אמיר, ט' (עורכת) (2015). *לוינסקי פינת אסמרה: היבטים חברתיים ומשפטיים של מדיניות המקלט בישראל*. ירושלים ובני ברק: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- רוזנהק, ז' וכהן, א' (2001). דפוסי הכללה של "עובדים זרים" ומשטר ההגירה בישראל: ניתוח השוואתי. *סוציולוגיה ישראלית*, ג(1), 53–78.
- רשות האוכלוסין וההגירה (2012). *נתוני זרים בישראל*. המחבר.
- רשות האוכלוסין וההגירה (2013). *נתוני זרים בישראל*. המחבר.
- רשות האוכלוסין וההגירה (2016). *נתוני זרים 2015*. המחבר.
- רשות האוכלוסין וההגירה (2021). *נתוני זרים*. המחבר.
- תובל משיח ר' וספקטור, ג. (2010) עורכות. *מחקר נרטיבי: תיאוריה, יצירה ופרשנות*. מכון מופת ומאגנס, תשי"ע, 2010; מהדורה שנייה מתוקנת: 34–5.

- Abete, G. (1976). Vocational Training Courses for Returning Migrants before their Departure from the Country of Immigration and after their Arrival in the Country of Origin. *International Migration*, 14(1-2), 120-133.
- Adeola, R., Oette, L., Lwabukuna, O., and Viljoen, F. (2021). Introduction: Refugees, Returnees and Internally Displaced Persons in Africa. *Journal of African Law*, 65(S1), 5-8.
- Ammassari, S. (2003). From Nation-Building to Entrepreneurship: The Impact of Elite Return Migrants in Côte d'Ivoire and Ghana. *International Journal of Population Geography*, 10(2), 133-154.
- Anarfi, J., Kwankye, S., Ofuso-Mensah, A., and Tiemoko R. (2003). *Migration from and to Ghana: A Background Paper*. Working Paper C4, Development Research Centre on Migration, Globalisation and Poverty. Brighton: University of Sussex .
- Appadurai, A. (2000). Grassroots Globalization and the Research Imagination. *Public Culture*, 12(1), 1-20 .
- Arhin-Sam, K. (2019). *Return Migration, Reintegration and Sense of Belonging: The Case of Skilled Ghanaian Returnees*. Baden-Baden: Nomos Verlag.
- Black, R., and Castaldo, A. (2009). Return Migration and Entrepreneurship in Ghana and Côte d'Ivoire: The Role of Capital Transfers. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 100(1), 44-58.
- Black, R., and Gent, S. (2006). Sustainable Return in Post-Conflict Contexts. *International Migration*, 44(3), 15-38.
- Bradley, M. (2014). *Refugee Repatriation: Justice, Responsibility, and Redress*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bradley, M. (2017). The International Organization for Migration (IOM): Gaining Power in the Forced Migration Regime. *Refuge*, 33(1), 97-106.
- Carling, J., Mortensen, E. B., and Wu, J. (2011). *A Systematic Bibliography on Return Migration*. PRIO Paper. Oslo: Peace Research Institute Oslo (PRIO).
- Carr, H. (2014). Returning 'Home': Experiences of Reintegration for Asylum Seekers and Refugees. *British Journal of Social Work*, 44(1), 1-17.
- Carrera, S., and Geddes, A. (Eds.) (2021). *The EU Pact on Migration and Asylum in Light of the United Nations Global Compact on Refugees: International Experiences on Containment and Mobility and their Impacts on Trust and Rights*. Fiesole: European University Institute.
- Cassarino, J. P. (2008). The Conditions of Modern Return Migrants – Editorial Introduction. *IJMS: International Journal on Multicultural Societies*, 10(2), 95-105.
- Crisp, J. (1984). The Politics of Repatriation: Ethiopian Refugees in Djibouti, 1977-1983. *Review of African Political Economy*, 33(30), 73-82.
- Dauids, T., and Van Houte, M. (2008). Remigration, Development and Mixed Embeddedness: An Agenda for Qualitative Research? *IJMS: International Journal on Multicultural Societies*, 10(2), 169-193.
- De Genova, N. P. (2002). Migrant Illegality and Deportability in Everyday Life. *Annual Review of Anthropology*, 31, 419-447.

- De Vreyer, P., Gubert, F., and Robilliard, A. S. (2009). *Return Migrants in Western Africa: Characteristics and Labour Market Performance*. DIAL Working Paper .
- Directorate-General for Justice, Freedom and Security (2009). *European Migration Network Return Migration*. Publications Office .
- El Mallakh, N., and Wahaba, J. (2021). Upward or Downward: Occupational Mobility and Return Migration. *World Development*, 137(c). Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0305750X20303302>.
- EASO (2021). *Practical guide on subsequent applications*. EASO Practical Guide Series. Retrieved from [https://euaa.europa.eu/sites/default/files/publications/2022-02/Practical\\_Guide\\_on\\_Subsequent\\_Applications.pdf](https://euaa.europa.eu/sites/default/files/publications/2022-02/Practical_Guide_on_Subsequent_Applications.pdf).
- EPRS (2020). *The Return Directive 2008/115/EC: European Implementation Assessment Report* (Edited by Katharina Eisele). Retrieved from [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/642840/EPRS\\_STU\(2020\)642840\\_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/642840/EPRS_STU(2020)642840_EN.pdf).
- Fassin, D. (2007). Compassion and Repression: The Moral Economy of Immigration Policies in France. In X. J. Inda, and R. Roldán (Eds.), *The anthropology of globalization* (pp. 212–233). Oxford: Blackwell.
- Fóti, K., Bešić, A., Vasileva, V., van Nierop, P., Puts, E., Rose, N., Ulcica, I., Vajai, D., and Konle-Seidl, R. (2019). *Role of Public Services in Integrating Refugees and Asylum Seekers*. Eurofound.
- Fouda, L. (2007). Compulsory Voluntary Repatriation: Why Temporary Protection for Sudanese Asylum Seekers in Cairo Amounts to Refoulement. *Georgetown Journal on Poverty Law and Policy*, 10(3), 511–537.
- Friedman, R. (2010, December 3). 150 Sudanese Asylum Seekers Returned to Sudan. *The Jerusalem Post*. <https://www.jpost.com/national-news/150-sudanese-asylum-seekers-returned-to-sudan>
- Gerver, M. (2018). *The ethics and practice of refugee repatriation*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Gidron, Y. (2015). *"I Was Left with Nothing": "Voluntary" Departure of Asylum Seekers from Israel to Rwanda and Uganda*. Research report, International Refugee Right Initiative. Retrieved from <https://www.refworld.org/pdfid/55ee8c3a4.pdf>.
- Gidron, Y. (2018). *Eritrean Refugees in Kampala and the Ugandan asylum system*. Policy paper, Rights in Exile. Retrieved from <http://refugee-rights.org/wp-content/uploads/2018/07/Eritrean-refugees-in-Kampala-.pdf>.
- Harold-Bond, B. (1989). Repatriation: Under What Conditions is it a Durable Solution for Refugees? *African Studies Review*, 32(1), 41–69.
- Hernandez, E., and Coutin, S. B. (2006). Remitting Subjects: Migrants, Money and States. *Economy and Society*, 35(2), 185–208.
- Human Rights Watch – HRW (2016). *Kenya: Involuntary Refugee Returns to Somalia*. Retrieved from <https://www.hrw.org/news/2016/09/15/kenya-involuntary-refugee-returns-somalia>

- Idil, O. (2020). Return Migration and Nation-Building in Africa: Reframing the Somali Diaspora. *Journal of Refugee Studies*, 33(3), 622–624 .
- IOM (n.d.). *Yearly Reports 2004–2022*. Retrieved from <https://www.iom.int/iom-annual-reports>.
- Kalir, B. (2015). The Jewish State of Anxiety: Between Moral Obligation and Fearism in the Treatment of African Asylum Seekers in Israel. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 41(4), 580–598.
- Kemp, A., and Rajiman, R. (2004). "Tel Aviv is not Foreign to You": Urban Incorporation Policy on Labor Migrants in Israel. *International Migration Review*, 38(1), 26–51.
- Kiat, N., Youngmann, R., and Lurie, I. (2017). The Emotional Distress of Asylum Seekers in Israel and the Characteristics of Those Seeking Psychiatric Versus Medical Help. *Transcultural psychiatry*, 54(5–6), 575–594.
- Kleist, N. (2020). Trajectories of Involuntary Return Migration to Ghana: Forced Relocation Processes and Post-Return Life. *Geoforum*, 116, 272–281.
- Kritzman-Amir, T. (2009). "Otherness" as the Underlying Principle in Israel's Asylum Regime. *Israel Law Review*, 42(3), 603–627.
- Kritzman-Amir, T. (2020). The Shifting Categorization of Immigration Law. *Columbia Journal of Transnational Law*, 58(2), 279–331.
- Kushnirovich, N. and Rajiman, R. (2014). Recruitment Practices of Labour Migrants in Israel: The Case of the Domestic Care Sector, in M. Pajnik, and F. Anthias (Eds.), *Work and the Challenges of Belonging: Migrants in Globalizing Economies* (pp. 178–194). Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Rajiman, R. and Kushnirovich, N. (2015). Recruitment of Migrant Workers in Agriculture and Construction in Israel: The impact of Bilateral Agreements. Center for International Migration and Integration (CIMI), Ruppin Academic Center.
- Lavie-Ajayi, M., and Slonim-Nevo, V. (2017). A Qualitative Study of Resilience among Asylum Seekers from Darfur in Israel. *Qualitative Social Work*, 16(6), 825–841.
- Ley, D., and Kobayashi, A. (2005). Back to Hong Kong: Return Migration or Transnational Sojourn? *Global Networks: A Journal of Transnational Affairs*, 5(2), 111–127 .
- Lijnders L. (2013). Deportation of South Sudanese from Israel. *Forced Migration Review*, 44, 66–67.
- Lodovici, M. S., Drufuca, S. M., and Galea, A. (2019). *The Integration of Refugees in Denmark, Finland and France*. European Parliament – Department for Economic and Scientific Policy and Quality Life Policies, Directorate-General for Internal Policies.
- Long, K. (2013). *The Point of No Return: Refugees, Rights, and Repatriation*. Oxford: Oxford University Press.
- MacAdam, J. (2007). *Complementary Protection in International Refugee Law*. Oxford: Oxford University Press.
- Marshall, C., and Rossman, G. (2011). *Designing Qualitative Research*. New York: Sage.
- Mbembe, A. (2007, May). *Afropolitanism and Citiness*. Paper presented at the International Conference on African Cities: The significance of the urban context past and present. Tel Aviv University.

- Mezger, C. (2009). *Who Comes Back? The Case of Senegalese Returning to Dakar*. MAFE Working Paper No. 4.
- Mezger, C., and Beauchemin, C. (2010). *The Role of International Migration Experience for Investment at home: The Case of Senegal*. MAFE Working Paper No. 12.
- Reuters (2010, December 13). *NGO Third State Help Israel Return Sudan Migrants*.  
<https://www.reuters.com/article/israel-sudan-migrants-idAFLDE6BC28G20101213>
- Richlen, L. (2023). Representation, trust and ethnicity within refugee communities: the case of Darfurians in Israel. *Community Development Journal*, 58(2), 265-282.
- Sabar, G. (2004). African Christianity in the Jewish State: Adaptation, Accommodation and Legitimation of Migrant Workers' Churches: 1990–2003. *Journal of Religion in Africa*, 34(4), 407–437.
- Sabar, G., and Rotbard, A. (2015). Eritrean Esylum Seekers' Lament Ceremonies in Israel as Contested Sites of identity Formation. *African Diaspora*, 8(2), 147–173 .
- Sabar, G., and Tsurkov, E. (2015). *Israel's Policies Towards Asylum Seekers: 2002–2012*. Instituto Affari Internazionali, Working Papers 15.
- Shoham, E. (2010). Undocumented Foreign Workers Detained in the Israeli Prison: "The Bastard Child" of the Prison System. In M. Shechory, S. Ben-David and D. Soen (Eds.), *Who Pays the Price? Foreign Workers, Society, Crime and the Law* (pp. 169–186). Hauppauge: Nova Science.
- Sinatti, G. (2019). Return Migration, Entrepreneurship and Development: Contrasting the Economic Growth Perspective of Senegal's Diaspora Policy Through a Migrant-Centered Approach. *African Studies*, 78(4), 609–623.
- Slonim-Nevo, V., Dorchin-Regev, S., and Millo, Y. (2015). The Well-Being of Asylum Seekers and Refugees from Darfur in Israel. *Refuge: Canada's Journal on Refugees*, 31(2), 25–38.
- UNHCR (n.d.). *Global Reports 2004–2022*. Retrieved from  
[https://reporting.unhcr.org/publications#tab-global\\_report&\\_ga=2.241316226.1813262795.1642070948-1913381312.1633842960](https://reporting.unhcr.org/publications#tab-global_report&_ga=2.241316226.1813262795.1642070948-1913381312.1633842960)
- Valletta Summit (2015, 11-12 November). *Action Plan*. <https://www.rabat-process.org/images/RabatProcess/Documents/valletta-action-plan-2015-monitoring-rabat-process.pdf>.
- Van den Bos, N., and Sabar, G. (2019). Eritrean Refugees' Utilization of Antenatal Services in Israel. *International Migration*, 57(3), 63–80 .
- Vathi, Z. and King, R. (Eds.) (2017). *Return Migration and Psychosocial Wellbeing: Discourses, Policy-Making and Outcomes for Migrants and their Families*. Oxford: Routledge.
- Willen, Sarah S. (2007). Toward a critical phenomenology of "illegality": State power, criminalization, and abjectivity among undocumented migrant workers in Tel Aviv, Israel. *International migration*, 45(3), 8-38.
- Yaron, H., Hashimshony-Yaffe, N., and Campbell, J. (2013). "Infiltrators" or Refugees? Analysis of Israel's Policy Towards African Asylum-Seekers. *International Migration*, 51(4), 144–157.



Ziegler, R. (2015). No Asylum for 'Infiltrators': The Legal Predicament of Eritrean and Sudanese Nationals in Israel. *Immigration, Asylum, and Nationality Law*, 29(2), 172–191.